

Костянтину Тищенкові – 70

Вельмишановний Костянтине Миколайовичу, щиро і вітаємо Вас з ювілеєм!
Зичимо нових наукових досягнень, життєвої і творчої наснаги на многії і благії літа!

Колектив редакції журналу «Дивослово»

РЯСНИЙ ОСІННІЙ УЖИНОК

Інтерв'ю з професором Костянтином Тищенком

МОВОЗНАВСТВО

– Костянтине Миколайовичу, від нашої минулої розмови пройшло чотири роки. Як природив за цей час Ваш доробок?

– Зараз прозвітую. Восени 2007 року у видавництві Київського національного університету імені Тараса Шевченка для студентів вийшла книга «Основи мовознавства. Системний підручник». У видавництві «Аквілон-Плюс» улітку 2008 року з'явилася монографія «Етномовна історія прадавньої України», а через рік – книжка «Італія і Україна: тисячолітні етномовні контакти» (обидві книжки є у книгарні «Наукова думка» на Грушевського, 4). Тернопільське видавництво «Мандрівець» надрукувало 2010 року ще одну важливу працю – «Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник». Наклад розійшовся за рік, отже, була незаповнена ніша попиту на таку книжку.

– Чотири книги за чотири роки – це рясний ужинок. Поготів що видані Вами праці різножанрові.

– Напевно, власне тому й дозріли вони в один час, – завершуючи відносно незалежні лінії наукових шукань. Адже перша з книжок – підручник, у якому професійний досвід цілого життя, – його текст усе ще «не відпускає»: може, розживеся на нове видання.

Друга з названих праць – «Етномовна історія прадавньої України» – поглиблює тематику книги 2006 року «Мовні контакти: свідки формування українців», про яку йшлося на сторінках «Дивослова» у 2007 році. Тут 20 нарисів, об'єднаних у три великі розділи – іранська, кельтська і готська мовна історія прадавньої України.

Третя книжка – данина італійським інтересам автора. У ній 14 нарисів, де розглянуто мовний слід трьох зустрічей наших народів в історії – у дописемний, римський і середньовічний час.

Костянтин Тищенко

Дещо з цього матеріалу читачам «Дивослова» також відоме².

Четверта книжка – «вितяг» із попередніх досліджень. Це довідник конкурентних етимологій, який висвітлює походження понад 15 тисяч «незрозумілих» географічних назв сіл, річок і гір в Україні. Посібником цей словник став тому, що його статті розподілені за 12 розділами залежно від мови-джерела топонімічної основи. Їхні назви запрошують до вивчення «історії у топонімії»: «1. З античного світу», «2. В іранському просторі», «7. З арабського світу» тощо. Звичайно, є тут і загальний алфавітний покажчик топонімів.

– А над чим Ви тепер працюєте?

– Як вистачить сил, слід би впорядкувати несподівано цікавий і важливий топонімічний матеріал, у якому зберігся потужний слід арабської війни на наших землях у VIII ст. Це був джигад арабів проти Хозарського каганату і його данників – у тому числі й наших предків. Торік у топонімії «Паталах» з назви села Паталахівка на Луганщині вдалося упізнати бойовий вигук джигаду «Фатх Аллах» (перемогу дає Аллах). І це стало поштовхом до поєднання студій топонімії з історичними арабськими джерелами.

– Арабські джерела з історії України?

– Саме так. Це твори аль-Балазурі, ібн-Фадлана, аль-Куфі про арабо-хозарську війну 710–737 років. Самі твори відомі давно [Плетнева, 35–42], але досі вважали, що бойові дії арабів тривали будь-де, тільки не в Україні. А студії топонімів крок по кроку наблизили мить істини.

– Що саме фахівцеві тут видно з місцевих назв на карті?

– Виявилось, що у топонімах України збереглися імена всіх учасників тих подій: хозарів, слов'ян, вигнанців-габрів, переслідувачів-арабів. Образно кажучи, на карті України досі видно тінь величезної хмари джигаду – від перших провісників бурі на обрії (габрських утікачів: *Котурів*

– Виявилось, що у топонімах України збереглися імена всіх учасників тих подій: хозарів, слов'ян, вигнанців-габрів, переслідувачів-арабів. Образно кажучи, на карті України досі видно тінь величезної хмари джигаду – від перших провісників бурі на обрії (габрських утікачів: *Котурів*

¹ Див.: Мовні свідки формування українців (Інтерв'ю-презентація в редакції «Дивослова» нової праці відомого мовознавця професора Костянтина Тищенка) // Дивослово. – 2007. – № 7. – Тут і далі прим. редакції.

² Див.: Живий слід Риму в мові і географічних назвах України // Дивослово. – 2004. – № 10.

кінець, Гавроницина, Урвенна, Барасонівка³) до розгортання повномасштабної арабської **потали** проти Хозарії. Історичну присутність її досі видно у назвах сіл *Козаровичі, Козарик, Кагань, Канів, Шатава, Шацьк, Кандаурове*, міст *Чугуїв, Яготин⁴*, – слов'яни ж були данниками хозарів принаймні від 690 року.

Із назв на карті видно, як майорять над Дінцем і на Чорному шляху чорні прапори халіфа Гішама з тодішньої столиці Халіфату Русафи – у *Паталахівках, Подольохах, Водолагах*. За даними Н.Галич, серед самих лише користувачів інтернету дотепер є понад 50 сімей з прізвищем Паталах, і понад 30 – з прізвищем Патлах. Це новий незалежний мовний ряд доказів того, що та «докиєворуська» історія – серед нас уже 1200 років.

Під Харковом і на Правобережжі карта зберегла імена арабських воєвод Маслами і аль-Хараші (звідки й «цар Горошок»), у Надроссі – слід походу Мервана 735 року від *Росави* до *Русави* з 20 тисячами сімей узятих на продаж слов'ян (ас-сакаліба) і габрів. На карті вдалося знайти імена халіфа Гішама, його столиці Русафи (оце ж *Росава*), згаданих проводирів джигаду: вони далі живуть в основах *Гайшин-, Русава, Масл-, Хорош-, Мерв-*. Усі ці назви розміщені на місцевості не хаотично, а у певних згущеннях, які звуться топонімічними контекстами, нерідко у взаємному сусідстві. Просторове сусідство назв на карті стає ознакою, а іноді – й переконливим доказом їхнього реального сусідства у часі.

– **Ви згадали слово «потала». Воно справді пов'язане з основою Паталах-?**

– Формально так. І коли додати, що, крім нас, такого слова інші слов'яни не знають, стає зрозумілим, що це – нова, незалежна від топонімії, ознака правильності пошуку. Унікальність історичної ситуації у Наддніпрянщині VIII століття полягала в тому, що по теплому сліду арабської навали 710–737 років – усього через якихось 13 років – у самому Халіфаті вибухнула громадянська війна. Тут були ще свіжі рани джигаду, ще родичі молилися за загблих і загнаних у рабство, – а з Халіфату дійшла приголомшлива звістка: Омейяди скинуті й знищені! Ті, хто віддав на поталу десятки селищ, хто продав тисячі слов'янських родин, – погинули від руки земляків – Аббасидів. За життя одного покоління такі новини приходять рідко. Подумати лишень: непереможні Омейяди, від імені яких пролито море крові обабіч Дніпра – і раптом упень вирізані своїми ж! Переказана арамейською мовою в Каганаті, новина звучала так: на зміну Бар Омейям прийшли Бар Абаші.

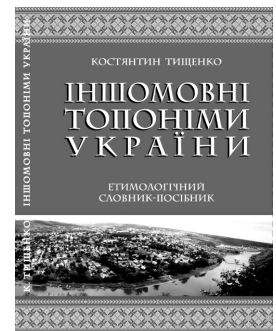
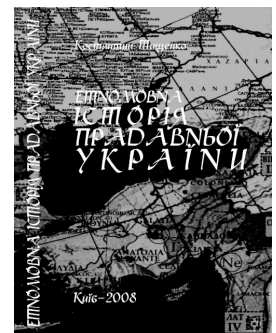
У захопливих подробицях топонімія України відображує наше місцеве продовження тієї громадянської війни. Доленосна битва 25 січня 750 року відбулася на річці Заб, притоці Тигра, там загинуло 300 членів Омейядської династії. Першим Аббасидом став 29-річний халіф ас-Саффах 'кривавий'. Образно

кажучи, «з прапором Заб-річки» переможці мерщій кинулися до околиць Халіфату і прилеглих земель з арабською діаспорою нищити вчорашніх прибічників Омейядів. Відлунням тих подій у нас є десятки назв річок і сіл на зразок *Жаб-річка* ЖТ, *ЖабоТИНка*, *ЖабоТЯНка*, а по втраті мотивації – *Жабокрики*, *Жабокляки* і просто *Жабки*, *Жаб'янки*.

Несподівана (і переконлива) саме арамейська мовна форма згадок у нашій топонімії Омейядів і Аббасидів (*Бар Омей*, *Бар Абаш*). З очевидністю, прибічники нового режиму отримали тоді назву «барабаші», – їхні далекі нащадки відомі й у козацькій історії. Досі є на карті і згадки про халіфа ас-Саффаха у назвах *Сопошин*, *Сапушине*, *Сапожине*, *Сапогів* – у доказовому контексті з уже вивченими топоосновами (*Жаб-*, *Мерв-*, *Масл-*, *Хорош-*, *Паталах-*, *Подольох-*). Топоніми *Сопошин* і *Сапогове* вперше були помічені саме у просторових контекстах з назвами від основи *Жаб-* < *Заб* і власне тому стали претендувати на історичну інтерпретацію. Самі контексти підказували, що скоріше за все їхня основа *Сопош-* / *Сапог-* явраз і вказує на ім'я першого халіфа з Аббасидів – *ас-Саффаха*.

– **Невже раніше на цю тему не було досліджень?**

– Річ у тім, що в арабських джерелах немає конкретних географічних орієнтирів у Наддніпрянщині, є лише «рамкові» згадки Хозарії, слов'ян, великої річки *Нахр ас-сакаліба* «Слов'янська річка» [ДР, 200], яку досі «було прийнято» пов'язувати з Доном або Волгою. Але там топонімічного сліду подій не знайдено. У статті проф. В.Рибалкіна [Рибалкін, 174] згадана рання праця акад. О.Пріцака «Похід Марвана ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин» (Нова Зоря, ч. 26 (1226), Львів, 9 квітня 1939 р.). Всупереч браку в джерелах конкретних топонімів на теренах Хозарії сама за-

³ Пор. перс. *габр* 'зорострієць', дав.-ір. *урван* 'душа', *барсам* 'культовий предмет мага'.

⁴ Пор. етнонім *хозарів*, слова *каган*, *шад* 'каган-бек', *кундур* 'заступник тудуна' [Плетнева, 57–58], *чухут*, *іудей*.

лежність слов'ян від хозарів давала підстави для обраного О.Пріцаком заголовка статті. А тепер арабські відомості отримують реальне, конкретне опертя в сотнях назв, які, отже, сягають VIII століття. Виходить, це «доруські часи історії України»...

– **Як ставляться колеги до фактів, розвіда-них Вами з карти?**

– До знайдених у топонімії доказів джигаду інтерес у фахівців великий. Уже відбулися наукові доповіді та їхнє обговорення на міжнародних конференціях з історії та філології в Київському і Львівському національних університетах. Про них є офіційне повідомлення В.Ільченка на сайті УНІАН від травня 2009 року: «Відкриття професора Тищенка» (з детальною кольоровою картою в кеші) та інші.

Торік з ініціативи завідувача кафедри української мови Загребського університету д-ра Є.Пашенка Ваш співрозмовник з'їздив у відрядження до Хорватії, де була нагода поділитися новими знаннями з істориками й філологами в університеті й у Магіці хорватській (це наукова мовно-історична спілка Хорватії). У Хорватії знайшлася сотня сімей з прізвиськом Габріч, у розмовній мові там існує негативне оцінкове

слово із забутим значенням – *gabar*. Це знову ж таки незалежні ряди доказів слушності нашої концепції.

Цього року поїздка до Алжиру на запрошення університету м. Константіна стала новою апробацією досліджених фактів. Для алжирських колег велику частину дослідженого матеріалу було оформлено як сім навчальних фільмів-презентацій у програмі Power Point загальним обсягом понад 400 кадрів.

– **Наведені Вами докази топонімічного сліду арабо-хозарської війни в Україні науково і суспільно важливі. Що більше знаємо про справжню історію, то меншає місця для новомодних навколоісторичних міфів...**

– Ви знаєте, в міру нагромадження знань про війну Халіфату 710–737 років тепер розкриваються щораз нові подробиці, про які ми й гадки не мали, – як-от про збройний опір наших предків арабській навалі (топооснови *Шуб*- від ар. *шу'убійя* 'опір арабізації з боку місцевого населення'). Це хронологічно найсвіжіші результати студій, і я вдячний редакції «Дивослова» за нагоду оприлюднити їх до виходу окремих виданням. Чимало наших читачів знайдуть тут щось цікаве для себе і про історію своїх рідних місць.

«ЧИЖІ» – ХРИСТИЯНИ, «ШУБИ» – ПАРТИЗАНИ VIII ст.

Зиммі

Ранній евангелізації IV–VII ст. у Наддніпрянщині разом із прилеглими землями присвячено вже низку дослідних праць [Тищенко 2008, 406–469 і список джерел]. У зв'язку з вивченням сліду джигаду VIII ст. в топонімії України тема отримала несподіване продовження і нові аргументи. Почалося з того, що по всій Україні були виявлені давні топонімічні ознаки такої типової для мусульманської держави верстви, як іншівірці – *зиммі* або *диммі* (ذمی dhimmi) – політично неповноправні піддані, послідовники інших «релігій пророків» (християни, іудаїсти, зороастрійці). Це були люди вільні, але обмежені у правах. «Щодо іудеїв і християн (а згодом і зороастрійців) допускалася віротерпимість, однак за умови, що вони підкоряться, стануть підданцями мусульманської (тобто арабської) держави і платитимуть встановлені для них податки» [ВИ, III, 108]. Податок для зиммі звався *джиз'я* جزیة.

Початковий приголосний *З*- або *Д*- в основах *Зим*- / *Зем*-, *Дим*- / *Дем*- зумовлений незвичним для слов'ян першим приголосним арабського слова dhimmi – *dh*- (як в англ. this, але «напруженим, емфатичним», через що наступне *-i-* стає *-и-*). В околицях сіл з іменами від цієї основи є сусідні села з назвами, що вказують на присутність арабів (основи *Вороб*-, *Ворон*-, *Орив*, *П'ят*-), християн (*Красн*-, *Кросн*-, *Христ*-) і зороастрійців (*Влаш*-).

❶ На карті назва сусіднього села (знак ^) часом вказує на арабів, які й могли назвати своїх сусідів dhimmi:

• *Зимовище* Кв (Іванків сщ/Р): ^**ВОРОПА**ївка; ЖМІївка, **СТАВР**ївка гр. ставрос 'хрест', **ЧЕРВОН**е, **РАХВАЛ**ївка, МУСІЙки, ДИМАРка; • *Великозименове*

Од (Велика Михайлівка): ^**ВОРОБ**йове; Малозименове; • *Зимівки* Льв (Сколе): ^**ОРИВ**]араби; **РОСОХ**ач Русафа, ПОГАР агаряни, ЗАВАДка ар. Савад 'Трак'; • *Земляне* См (**КРАСН**опілля): ^**П'ЯТ**ипілля; **ВОРОПА**й, МАР'їне.

❷ Буває пряме сусідство селищ із назвами, що свідчать про зиммі як християн:

• *Зимницьке* Мк (Врадіївка): ^**КРАСН**опіль!, **КРАСН**івка!; **ГРАЖ**Данівка харадж, МАР'янівка; • *Землянка* См (Копотоп): ^**КРОСНА**!; **КРАСН**е, **ЧЕРВОН**ий Яр, МАР'ЯНівка, ПОПВка, ГАЙки ар. гай 'змій', САМБір 2 самобор, ЩЕКинське щек 'змій', БІЛОУСівка, ОЗАРичі ір. азар 'місяць вогню' (листопад).

Про аргументи походження топооснови *Красн*- з давнішої *Кросн*- докладніше див. [Тищенко 2008, 437].

❸ Значно численніші випадки *районного* сусідства з назвами від тих же основ:

• *БейЗИМИ* Хм (Ізяслав): **ЧИЖ**івка джиз'я, **ХРИСТ**івка, **МИСЛ**ятин мусульмани, ЗАВАДинці ар. Савад 'Трак'; • *БейЗИМівка* Жт (ЧУДнів): к**ОРОВ**инці 2 араби, **ВІЛЬШ**анка Аллах, **КРАСН**осілка, **КРАСН**опіль, **КРАСН**огірка, П'ЯТка; • *Велика Озимина* Льв (САМбір): Мала Озимина; **ВІЛЬШ**аник, КОРНаловичі Коран, ВИКОТи ікта (вид податку), **КРАСН**иця, КОРНичі, ПідГАЙчики; • *Зазим'я* Кв (Бровари): ДИМЕРка, **КРАС**илівка; • *Зимівники* Лг (Свердловськ): МАР'ївка; • *Зимна Вода* Льв (Пустомити): БАСівка Аббас, ГАЇ, **ЧИЖ**иків; • *Зимне* Вл (Володимир-Вл.): ^ГОРИЧів Гарун; **КРАСН**остав, П'ятидні, РЕШЕТники рашид 'праведний', МАРІЯ-Воля; • *Зимовище* Кв (Чорнобиль): Стара **КРАСН**иця, **РОЗСОХ**а, **КРАСН**е 2, ОТАШів ір. атеш 'святий вогонь', БУДа будити; • *Кизими* Вн (Теплик): ЗАВАДівка, РОСОШа, **ЧЕРВОН**ий Кут; • *Старі Бейзими* Хм (Шепетівка): **КРАСН**осілка, РІШНівка 2.